

IZOHLI LUG'ATDA FITONIMLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Artikova Dilnoza Abdushukurovna

Abdulla Qodiriy nomidagi JDPU tayanch doktranti

E-mail: ortikovadilnoza90@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili izohli lug'atlarida fitonimlarning (o'simlik nomlarining) leksikografik talqini masalalari tadqiq etiladi. Maqolada o'simlik nomlarining lug'aviy ma'nolari, ularning tilda ifodalanish usullari va lug'at maqolalarida beriladigan ta'riflarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, fitonimlarning botanik tasnifi va lingvistik talqini o'rtasidagi bog'liqlik, ularning etimologik va semantik qatlamlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari lug'atchilik amaliyotida o'simlik nomlarini yanada aniqroq tavsiflash bo'yicha tavsiyalar berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: fitonim, leksikografiya, izohli lug'at, o'simlik nomi, leksik-semantik guruh, terminologiya, lisoniy manzara, botanik nomenklatura.

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы лексикографической интерпретации фитонимов (названий растений) в толковых словарях узбекского языка. В работе анализируются лексические значения названий растений, способы их выражения в языке и особенности определений, приводимых в словарных статьях. Также рассматривается взаимосвязь между ботанической классификацией и лингвистической интерпретацией фитонимов, их этимологические и семантические пласты. Результаты исследования могут быть использованы для разработки рекомендаций по более точному описанию названий растений в словарной практике.

Ключевые слова: фитоним, лексикография, толковый словарь, название растения, лексико-семантическая группа, терминология, языковая картина мира, ботаническая номенклатура.

Annotatsion. This article examines the issues of lexicographic interpretation of phytonyms (plant names) in explanatory dictionaries of the Uzbek language. The paper analyzes the lexical meanings of plant names, the methods of their linguistic expression, and the specific characteristics of definitions provided in dictionary entries. Furthermore, the relationship between botanical classification and linguistic interpretation of phytonyms, as well as their etymological and semantic layers, are explored. The findings of the research serve to provide recommendations for a more accurate description of plant names in lexicographic practice.

Keywords: phytonym, lexicography, explanatory dictionary, plant name, lexico-semantic group, terminology, linguistic worldview, botanical nomenclature.

Dunyo tilshunosligida lisoniy olam manzarasini o'rganish, xususan, inson va tabiat o'rtasidagi aloqalarni til birliklari orqali tadqiq etish muhim yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda. Fitonimlar, ya'ni o'simlik nomlari, har bir xalqning milliy-madaniy qarashlari, yashash tarzi va hududiy florasining tilga ko'chgan ko'rinishidir. O'zbek tili leksikasining katta qismini tashkil etuvchi fitonimlarni izohli lug'atlarda to'g'ri va ilmiy asoslangan holda talqin qilish nafaqat tilshunoslik, balki botanika, ekologiya va xalq tabobati kabi sohalar uchun ham strategik ahamiyatga ega. Bugungi kunda nashr etilgan izohli lug'atlarda fitonimlarning berilishi va ularga berilgan izohlar turlichadir. Ba'zi hollarda o'simlik nomlariga berilgan ta'riflar faqat umumiy tushunchalar bilan cheklanib qolgan bo'lsa, boshqa o'rinlarda botanik terminologiya va xalq orasidagi qo'llanish o'rtasida nomutanosibliklar

ko'zga tashlanadi. Fitonimlarning leksik-semantik xususiyatlarini, ularning ko'chma ma'nolari va frazeologik birikmalar tarkibida kelishini tizimli o'rganish, lug'atchilik amaliyotidagi mavjud muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi o'zbek tili izohli lug'atlarida o'simlik nomlarining berilish prinsiplarini tahlil qilish, ularning leksikografik talqinidagi o'ziga xosliklarni ochib berish va fitonimlarni izohlashning takomillashtirilgan usullari bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Fitonimlar o'zbek tilshunosligida Sh. Dadaboev, N. To'xtashev, H. Berdiyev kabi olimlar tomonidan turli jihatdan (etimologik, terminologik, lingvomadaniy) tadqiq etilgan. Biroq, zamonaviy leksikografiya talablari asosida fitonimlarning izohli lug'atlardagi aks etishi va ularning semantik qurilishini qiyosiy tahlil qilish hamon maxsus tadqiqotni talab etadi.

O'simlik nomlari til leksikasining eng qadimgi qatlamlaridan biri bo'lib, ular lug'atlarda nafaqat lisoniy birlik, balki milliy-madaniy axborot tashuvchisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Fitonimlarni izohli lug'atlarda tavsiflashda ikki xil yondashuv – lingvistik va entsiklopedik yondashuvlar to'qnashadi. Taniqli tilshunos olim Sh. Dadaboev o'zining terminologik tadqiqotlarida fitonimlarning lug'atlardagi o'rni haqida to'xtalib, shunday yozadi: “O'simlik nomlari tizimi har bir tilning lug'at tarkibida o'ziga xos mikrotizimni tashkil etadi. Ularni lug'atlarda izohlashda o'simlikning tashqi belgisi, o'sish muhiti va xo'jalikdagi ahamiyati asosiy semantik ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi” [2:86]. Zamonaviy leksikografiyamizning cho'qqisi hisoblangan 5 jildlik “O'zbek tilining izohli lug'ati”da (O'TIL) fitonimlar keng o'rin olgan. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, ba'zi o'simlik nomlarining izohida botanik aniqlik yetishmaydi.

Masalan, “Rayhon” so'ziga berilgan izohni ko'raylik:

RAYHON [a. – xushbo'y o'simliklar; hid] 1. Labguldoshlar oilasiga mansub, manzarali, xushbo'y bir yillik o'simlik. (O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-jild. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006. – B. 317).

Ushbu izohda o'simlikning botanik oilasi to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsa-da, uning nafaqat manzarali, balki ziravor va shifobaxshlik xususiyati izohda to'liq aks etmagan. Shaxsiy fikrimizcha, lug'at maqolasida o'simlikning xalq xo'jaligidagi o'rni (masalan, taomlarga solinishi) uning semantik qamrovini kengaytirgan bo'lar edi.

Leksikografik talqinda fitonimlarning faqat denotativ (bevosita) ma'nosini berish bilan cheklanib bo'lmaydi. Ko'pgina o'simlik nomlari o'zbek tilida metaforik ma'no kasb etgan. Akademik A. Hojiyev ta'kidlaganidek: “Lug'atda so'zning semantik strukturasi yoritilayotganda, uning uslubiy bo'yoqlari va ko'chma ma'nolari alohida ajratib ko'rsatilishi shart” [3:42].

Masalan, “Anor” fitonimi lug'atda o'simlik sifatida tavsiflanishi bilan birga, xalq she'riyatida “yuz”, “lab” kabi tushunchalarga nisbatan qo'llanilishi orqali lingvokulturologik qiymatga ega bo'ladi. Nazarimizda, lug'atchilikda ushbu jihatni illyustrativ misollar (badiiy asarlardan parchalar) orqali boyitish lozim.

Ayrim fitonimlar borki, ularning nomi hududiy xususiyatga ega (dialektizmlar). Izohli lug'atlarda dialektal fitonimlarning adabiy til bilan munosabati ba'zan chalkash berilgan. Masalan, “Jiyda” so'zining O'TILda berilgan izohi:

JIYDA Jiydoshlarga mansub, tikanli buta yoki daraxt; uning mevasi. (O'TIL. 2-jild. – Toshkent, 2006. – B. 125).

Lug'atda mevaning turlari (masalan, *qandak jiyda*, *bashovul jiyda*) havola tarzida berilsa-da, ularning har birining o'ziga xos morfologik belgisi ochilmagan. Shaxsiy

kuzatuvlarimizga ko'ra, fitonimlarni izohlashda "turi", "shakli", "ta'mi" kabi differensial belgilar asosiy rol o'ynashi kerak. Ya'ni:

1. Fitonimlarning leksikografik talqini ilmiylik (botanika) va ommaboplik (til) muvozanatini talab etadi.

2. Lug'atlarda o'simlikning lotincha nomi (nomenklaturasi) qavs ichida berilishi xalqaro terminologik aniqlikni ta'minlaydi.

3. Fitonimlarning semantik maydonida ularning xalq maqollari va iboralari tarkibidagi o'rni alohida ajratilishi maqsadga muvofiqdir.

Izohli lug'atlarda fitonimlarning leksikografik talqinini tadqiq etish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Fitonimlar ham terminologik, ham umumiste'mol xarakteriga ega bo'lgani uchun, ularning lug'aviy maqolalarida botanik aniqlik (oila nomi, turi) bilan lisoniy tavsif (etimologiyasi, ko'chma ma'nolari) muvozanati saqlanishi lozim.

2. O'simlik nomlarini bir-biridan farqlashda ularning tashqi ko'rinishi (shakli), mazasi (achchiq, shirin), hidi va inson hayotidagi amaliy ahamiyati (dorivorlik, oziq-ovqat) kabi semantik ko'rsatkichlar lug'at maqolasining asosi bo'lib xizmat qilishi kerak.

3. O'zbek tili izohli lug'atlarida fitonimlarning konnotativ ma'nolari, xususan, badiiy adabiyot va folkloridagi o'rni (masalan, paxta – "oq oltin", majnumtol – "hijron" timsoli sifatida) lug'at tarkibida kengroq yoritilishi so'zning lisoniy manzarasini to'liq ochishga yordam beradi.

4. Kelajakda yaratiladigan izohli lug'atlarda xalqaro botanik nomenklatura (lotincha nomlar)ning berilishi fitonimlarning ilmiy qiymatini oshiradi va turli tillardagi lug'atlarning o'zaro qiyoslanishini osonlashtiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksik qatlamlari. – Toshkent: "Fan", 1985. – 200 b.

2. Dadaboyev Sh. O'zbek tili terminologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2014. – 148 b.

3. Hojiyev A. Leksikologiya, leksikografiya va terminologiya masalalari. – Toshkent: "Fan", 2010. – 120 b.

4. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildlik / Tahrir hay'ati: E.Begmatov, A.Madvaliyev va boshq.; O'zR FA Til va adabiyot in-ti. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008.

5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: "Sangzor", 2006. – 92 b.

6. To'xtashev N. O'zbek tili fitonimlari tizimi. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2007. – 26 b.

7. Yusupov O. O'simliklar nomlarining lingvomadaniy va semantik xususiyatlari. // O'zbek tili va adabiyoti jurnali. – Toshkent, 2019. – №4. – B. 45-49.